
ODNOS STRANKE PRAVA PREMA OKUPACIJI BOSNE I HERCEGOVINE 1878. I 1879. GODINE U LISTU “SLOBODA”

Josip Mihaljević

Sažetak

Autor nastoji prikazati stav pravaša prema austro-ugarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine u godinama 1878. i 1879. predstavljajući i komentirajući članke pravaškog organa “Sloboda”. Pravaški stavovi se promatraju kao dio stavova hrvatske političke javnosti naglašavajući pri tom razlike unutar same Stranke prava. Stavove pravaša autor promatra kroz nekoliko zasebnih tema (odnosa) koje daju cjelovitu sliku pravaških stavova prema bosansko-hercegovačkom problemu.

I. Reakcije hrvatske javnosti i stav Sabora

Hrvatska javnost se jako zanimala za sve ono što se u doba istočne krize događalo u Bosni i Hercegovini. Svi hrvatski listovi¹ su imali posebne rubrike u kojima su opširno izvještavali o pripremama za okupaciju, okupaciji, stanju u Bosni i Hercegovini i međunarodnim zapletima vezanim za nju. Na prvim stranicama su često bili uvodnici posvećeni Bosni i Hercegovini, a u 1878. godini najmanje jedna trećina tekstova bila je posvećena istočnoj krizi i okupaciji Bosne i Hercegovine.² Gotovo da nije bilo grada u Hrvatskoj koji nije svečanije proslavio ulazak okupacijske vojske u Bosnu i pad Sarajeva 19. kolovoza, a osnivani su i posebni odbori za prihvrat, liječenje i pomoć ranjenicima. Novinski listovi pišu i o vraćanju prebjega iz ustanka 1875-1878.

---

¹ Tada su najznačajniji zagrebački *Obzor*, *Narodne novine*, osječki *Branislav*, zadarski *Narodni list*, istarska *Naša sloga* i sušačka *Sloboda* koja počinje izlaziti u vrijeme okupacije.

² Pavličević, 1979, 274.

za koje iskazuju simpatije, a svečano su primljene i deputacije Hercegovaca i Bosanaca na njihovom putu prema Beču. Pozitivno se piše o svim narodima Bosne i Hercegovine, pa čak i o muslimanima iako se dobar dio njih borio protiv okupacije.³

Gotovo sva hrvatska javnost, novinstvo, stranke i istaknuti pojedinci zastupali su nužnost okupacije Bosne i Hercegovine. Kad je okupacija započela polagale su se velike nade u moguće sjedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom i Dalmacijom, a glavni razlog za optimizam izvirao je iz činjenice da je u Bosnu i Hercegovinu otišlo mnogo vojnika, činovnika, inteligencije, trgovaca i drugih stručnjaka iz Hrvatske.⁴ Hrvatski listovi pišu da hrvatska vojska čini najveći dio okupacijske vojske i da su hrvatske vojničke žrtve najveće i čine čak jednu trećinu žrtava.⁵ Pisalo se mnogo i o hrvatskim činovnicima i njihovoj upravnoj, nacionalnoj i kulturno-prosvjetnoj misiji. Naglašavalo se da je odlazak činovnika u Bosnu i Hercegovinu ne samo potreba nego i rodoljubna dužnost svakog Hrvata.⁶ Odmah su reagirali mađarski "turkofilski" listovi⁷ i predlagali su da se u Bosnu više ne šalju činovnici iz Hrvatske, nego da se šalju činovnici iz svih dijelova Monarhije. Bojali su se da bi oni više promovirali hrvatske nego li interese Monarhije.⁸ Mađarski političari optužili će Filipovića i hrvatsko činovništvo za velikohrvatstvo i panslavizam, te agitirati za njihovo uklanjanje, što će i uroditi plodom. U Andrassyjevoj komisiji za uređenje Bosne i Hercegovine nije bio niti jedan Hrvat niti Slaven.⁹ Već potkraj 1878. mnogi se razočarani činovnici vraćaju, a oni koji su ostali dobili su sporedne, administrativne dužnosti. Filipović je zbog te hajke, nakon što je obavio svoj zadatak u okupaciji, morao napustiti svoje mjesto.¹⁰

Unatoč tome u Hrvatskoj se isticalo da će istočno pitanje, bez obzira kako bilo riješeno značiti emancipaciju slavenskog življa, jer će se, inkorporiranjem Bosne i Hercegovine u Monarhiju, povećati broj Slavena, a samim time i njihovo značenje i utjecaj.¹¹ Taj stav najviše je zastupao *Obzor*, kao i vladajuća Narodna stranka.¹²

Godina 1878. bila je izborna saborska godina. Stari je saziv završio početkom ljeta, a nakon ljetnih izbora konstituiran je novi saziv (1878.-1881.). U

³ Ibid.

⁴ Ibid, 271.

⁵ Ibid.

⁶ *Obzor*, 13. 8. 1878.; preuzeto iz Pavličević, 1979, 272.

⁷ Najznačajniji je bio budimpeštanski *Pester Lloyd*.

⁸ Pavličević, 1979, 273. Slične stavove zastupao je i bečki list *Neue Presse*. Ibid, 275.

⁹ Gross – Szabo, 463.

¹⁰ *Sloboda*, 22. 11. 1878.

¹¹ Pavličević, 1979, 275.

¹² *Obzor*, 17. 8. 1878. (Slavenska misija), preuzeto iz Pavličević, 1979, 275.

starom sazivu samo je jedanput bilo govora o bosansko-hercegovačkom pitanju i to baš uoči okupacije. Pitanje je pokrenuo pravaš Fran Folnegović koji je prosvjedovao protiv toga što su na Berlinskom kongresu saslušani predstavnici svih balkanskih naroda, a da hrvatski narod nije tamo ni spomenut: *"Prije nego će suditi, saslušalo se svakoga, tko se prijavio. Našao se tuj Srbin, našao Crnogorac, našao Rumunj, Grk, Jermen, pače i Žid. Svaki je branio pravo svoje, zagovarao potrebe svoje, i svakom namaknulo... Samo jedan narod... nije pri cijeloj toj kongresnoj darežljivoj razpravi, koliko se zna, niti imenom spomenut."*¹³ Pita se bana je li svrha mobilizacije u Hrvatskoj da kralj zadovolji virtualna prava krune sv. Stjepana, tj. da pripoji Bosnu i Hercegovinu Hrvatskoj. Ban Mažuranić mu je odgovorio da ta pitanja *"...nadilaze djelokrug našega sabora po postojećem ustavu..."*, i da o tom pitanju zna samo ono što pročita u novinama.

Ni u novom sazivu Sabora (1878.-1881.), koji je svečano otvoren 20. rujna, nije bosansko-hercegovačko pitanje bilo često na dnevnom redu. Ipak, to pitanje je istaknuto u saborskoj adresi. Adresa¹⁴ pozdravlja hrabru okupacijsku vojsku sa sinovima Hrvatske i Dalmacije, tvrdi da će njezina pobjeda biti temelj boljoj budućnosti srodnih krajeva jer će ih ugarsko-hrvatski kralj primiti pod svoju krunu. Adresa ističe da će okupacija imati smisla ako se *"...ustroj zadobivene pokrajine malo po malo tako udesi, kako bi se s vremenom pripojiti mogao na ustroj kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije i njegovu državnom pravnom odnošaju naprama kraljevini Ugarskoj..."*.

U ovaj saziv Sabora ušlo je i pet pravaša među kojim je bio i Ante Starčević. On je tada istupio s posebnim nacrtom adrese, ali, pošto su Saboru nije imao dovoljno zastupnika i pristaša, nisu postojali formalni uvjeti da se ona iznese kao adresa opozicije. Zato ju je morao čitati u dijelovima kao ispravke većinske adrese.¹⁵ U tim "ispravicima" adrese¹⁶ dotaknut će se i pitanja Bosne i Hercegovine. Izrazio je stav da je Monarhija te zemlje zauzela bespravno jer je na to pravo imala jedino Kraljevina Hrvatska. Raspravio je i točke Berlinškog ugovora i postavlja pitanje: *"Što ćemo u Bosni?"* Pita se hoće li Austro-Ugarska zadržati Bosnu i Hercegovinu kao dio Osmanskog Carstva, a da se to ne dogovori kako je u Berlinu zaključeno? Smatra da bi takvo rješenje bilo bespravno kao i dioba Poljske u vrijeme Marije Terezije i dodao da bi u tom slučaju *"...svi Habsburzi još groznije plakali nad zauzećem Bosne i Hercegovine nego što je spomenuta carica plakala nad diobom Poljske."*¹⁷

¹³ HS, 1875.-78., 12. 7. 1878.

¹⁴ HS, 1878.-81., 10. 10. 1878.

¹⁵ Gross, 2000., 357.

¹⁶ Starčević će ponovno zablistati kao govornik i politički filozof objašnjavajući državno-pravnu povijest Hrvatske i geopolitičku situaciju na Balkanu. *Sloboda* će objaviti cijeli Starčevićev nacrt.

¹⁷ HS, 1878.-81., 14. 10. 1878.; Pavličević, 1997., 117-118.; Izabrani spisi, 429.

Starčević je zasigurno bio jedinstven u velikoj većini stavova o Bosni i Hercegovini i o istočnom pitanju. Njegova sklonost muslimanima i Osman-skom Carstvu, te protivljenje ustanku i priključenju Bosne i Hercegovine Au-stro-Ugarskoj, izazvat će osude i napade većine hrvatske političke javnosti. Starčevićevi ispravci, odnosno nacrt adrese, nisu prihvaćeni.

Adresu su osudili mađarski i njemački tisak, a što je još bitnije i mađarska vlada, koja je nagovorila i kralja da učini isto i ukori saborsku de-legaciju zbog prekoračenja kompetencija izjavom o Bosni i Hercegovini.¹⁸ Nada Hrvatskog sabora bila je raspršena. Nažalost, unatoč činjenici što je pitanje Bosne i Hercegovine 1878. i 1879. godini bilo najaktualnije poli-tičko pitanje, ono se više neće naći na dnevnom redu saborskih sjednica do kraja ovog saziva.

II. Mladi pravaši i pokretanje *Slobode*

Nakon katastrofe u Rakovici jedini nosioci pravaštva, sve do druge polovi-ce sedamdesetih, su bili istarski mladići. Oni su zaslužni za održanje pravaške misli u tom, za pravaštvo, teškom razdoblju. No, pravaštvo će se uskoro po-novno rasplamsati zahvaljujući općoj situaciji u zemlji. Već od druge polovice sedamdesetih sve je veće nezadovoljstvo svih društvenih slojeva, čemu su glavni uzroci poteškoće pri modernizaciji i sve veći pritisak mađarske vlade. U tim uvjetima širit će se plodno tlo za pravaške ideje. Pravaštvo će se sve više širiti među mladeži, posebno među studentima, nakon početka djelatnosti Sveučilišta u Zagrebu. Godine 1875. pravaška grupa u Hrvatskoj držala je da se već može uključiti u politički život. Nagovarali su Starčevića da se kan-didira za Sabor, no on je to zbog svoje ozlojeđenosti praktičnom politikom odbio i umjesto sebe preporučio Frana Folnegovića, koji će i biti jedini pravaš u Saboru 1875-1878.¹⁹

Pravaška mladež prvi je put na sebe skrenula pozornost svojim odgo-vorom (pismom) ruskom slavistu A. A. Majkovu, koji je tvrdio da Hrvata nema više od 800 000.²⁰ To je pismo sastavio sam Starčević, a ispunjeno je njegovom velikohrvatskom ideologijom, stavovima i argumentima koji su govorili u prilog veličine hrvatskog teritorija. Mladi pravaši su, iako teško, ipak uspjeli nagovoriti Starčevića da dopusti izdavanje pravaškog lista. U jeku okupacije, 1. rujna 1878. izlazi prvi broj *Slobode*. Puni naziv lista je *Sloboda: list za politiku i narodne interese*, izlazi triput tjedno, a prvi od-govorni urednik je bio Gavro Grünhut, a od broja 4 Ivan Justić. Kao organ pravaškog pokreta, list je zastupao bitne postavke pravaške ideologije kao veleizdajničke prema Monarhiji. Iako pravaši nisu imali neki razrađen poli-

¹⁸ Gross – Szabo, 463.

¹⁹ Gross – Szabo, 492.

²⁰ Šidak, 1974., 298-303.; Gross, 1973., 199.

tički program, osnovna načela izražena su već u prvom članku prvog broja "Što hoćemo."²¹ To su načela da Hrvati na temelju povijesnog i prirodnog prava moraju postići samostalnu državu, da je položaj Hrvatske u sklopu Monarhije nezakonit, da Hrvatsku s Austro-Ugarskom veže samo osoba kralja, da hrvatski narod mora prekinuti s dinastijom koja je prekršila i krši "ugovor" s hrvatskim političkim narodom, i da hrvatski narod ne smije biti u podaničkom položaju prema ikojem drugom narodu.²²

Ostale komponente pravaške ideologije postupno će se mijenjati jer mladi pravaši, koji su vodili Slobodu i pravaški pokret, nisu bili isključivi ideolozi kao "Stari"²³, nego praktični političari koji su morali uzeti u obzir trenutnu političku situaciju. Pokret će razviti nove sadržaje, reagirati na promijenjene političke prilike u Monarhiji, ući u politički život Hrvatske, i u osamdesetima steći veliku polpularnost i svoj vrhunac. Upravo pojavom *Slobode* počeo će i proces prodiranja pravaške propagande u sve društvene slojeve, izuzevši one najbogatije.²⁴

Kao što je Starčević oduvijek i želio, mladi pravaški prvaci nisu ga slijepo slijedili, nego su i sami razvijali pravašku politiku. Međutim, u tome su dolazili i do shvaćanja koja su se bitno razlikovala od Starčevićevih. Folnegović je bio protivnik Narodne stranke, ali nije djelovao u skladu s učenjem "Staroga". Tijekom ustanka podupirao je ustanike i želio da se Bosna i Hercegovina priključe Hrvatskoj.²⁵ Sredinom sedamdesetih je surađivao sa Strossmayerom, vječnim Starčevićevim neprijateljem. Folnegović je bio najglasniji zagovornik nove pravaške, praktične politike, i želio je iz pokreta svoriti stranku koja bi jednog dana mogla osvojiti vlast u Hrvatskoj.²⁶ Sa svim Starčevićevim stavovima nije se slagao ni Erazmo Barčić, prvak riječkih i primorskih Hrvata, jedan od glavnih zagovaratelja obnove Stranke prava i osnivač *Slobode*. Također ni Hinko Hinković, treći prvak stranke i urednik *Slobode*, koji će 1886. istupiti iz stranke.²⁷ Jedini koji je u potpunosti slijedio Starčevića, i širio njegov nauk u najizvornijem obliku, bio je njegov sinovac David Starčević.²⁸

Te razlike i kolebanja odrazile su se i u samoj Slobodi. Često se javljaju proturječni članci, a ponekad se uredništvo ograđivalo od nekih članaka, da bi se kasnije ponovno tiskali novi u istom duhu. Te proturječnosti bile su izraz nedostatka čvrstog ili bar formuliranog stranačkog programa. Usto, u tadašnjim je prilikama bilo teško uređivati list tri puta tjedno, pa bi se ponekad

²¹ *Sloboda*, 1. 9. 1878.

²² O tome i Gross – Szabo, 493-494.

²³ Tako su već tada zvali Antu Starčevića. Gross – Szabo, 492.

²⁴ Gross, 1973., 206.

²⁵ Ibid, 197.

²⁶ Pederin, 516, 748.

²⁷ Gross, 1973., 208; Pederin, 758.

²⁸ Gross, 1973., 208.

tiskali članci koji ne izražavaju načelan stav pravaša, ili bar pravaške struje, nego stav određenog pojedinca u određenom trenutku.²⁹

III. Stavovi pravaša u *Slobodi* 1878. i 1879. godine

Ovdje ću predstaviti pravaške stavove izražene u člancima *Slobode*, koji se izravno ili neizravno tiču bosansko-hercegovačkog pitanja i austro-ugarske okupacije od početka izlaženja lista do kraja 1879. godine, što je razdoblje u kojem je pitanje okupacije bilo najaktualnije. Pregledavajući i analizirajući te članake uočio sam da bih ih mogao razdijeliti u nekoliko zasebnih tema koje čine svojevrsnu cjelinu odnosa prema bosansko-hercegovačkom pitanju. Iz te podjele iskristaliziralo se nekoliko tema koje sam i zasebno predstavio prikazujući stalnost ili promjene odnosa pravaša. Nastojao sam iznijeti što više izvornih misli pravaša pa sam koristio mnogo citata iz samih članaka, i to u nepromijenjenom obliku, kakvi su bili i tiskani u *Slobodi*. Zato nisam mijenjao ni jezik, ni pravopis, a ni očite tiskarske greške.

O statusu Bosne i Hercegovine i ujedinjenju u okviru Monarhije

List *Sloboda* pokrenut je 1. rujna 1878. na Sušaku upravo u vrijeme rata austro-ugarske vojske protiv ustanika u Bosni i Hercegovini. Iako se donose česti izvještaji s ratišta, oni su ipak sporedna stvar za pravaše. List se tada najviše bavi pitanjem koji će status imati Bosna i Hercegovina nakon što se izvrši okupacija. Bosna i Hercegovina pravašima je ključna za rješenje hrvatskog pitanja u okviru Monarhije, tako da se stalno promatra kroz pitanje ujedinjenja hrvatskih zemalja i položaja u sklopu Monarhije.

Rujan i listopad u *Slobodi* donose optimistične članke u vezi rješenja hrvatsko-bosansko-hercegovačkog pitanja. Već u prvom broju³⁰ u članku "*Hrvatska uprava u Bosni*", piše se o špekulacijama vezanim za buduću upravu Bosne, a izražava se čvrsto uvjerenje pravaša da će "*hrvatski živalj imati – ako i ne odlučivati – a to bar važnu ulogu u organizaciji Bosne.*" Argument za takvu tvrdnju autor vidi u činjenici da je uz generala Filipovića u Bosnu poslan i državni nadodvjetnik Špun – Stržić, za koga nagađaju da će imati glavnu zadaću u organizaciji nove uprave. Dodatan argument je "*lijep broj hrvatskih činovnika*" koji su s njim poslani. Na kraju članka dolazi do izražaja velika nada pravaša da će Hrvati igrati ključnu ulogu u Bosni unatoč nepovoljnim prilikama i protivljenjima unutar Monarhije. U tom tonu poentiraju: "*Žestili se dakle neprijatelji hrvatstva, koliko im drago, Bosnu osvaja hrvatska desnica, Bosnu organizira hrvatski um.*"

²⁹ Ibid.

³⁰ *Sloboda*, 1. 9. 1878.

U članku "Hrvatski činovnici u Bosni"³¹ postavlja se pitanje čija će biti uprava u Bosni i Hercegovini. Kritiziraju se konvencije Tisze i Andrassyja jer one "... neće nam povratiti padaših žrtava, a u osvojenoj hrvatskoj Bosni i Hercegovini priznati sultanovu suverenost, bio bi unikum u ratnoj povijesti... Oružjem zadobivene zemlje, hrvatska Bosna i Hercegovina, proti 'regularnim ustašem' nevrataču se kako mnogi misle kroz noć." Autor nastavlja s idejom sjedinjenja Bosne i Hercegovine s Hrvatskom i velikom vjerom da će nova uprava biti hrvatska: "U osvojene zemlje i proti volji 'jačega' poći će hrvatski činovnici čvrstom voljom i nadom, da će im trud uspjeti. Iste narodnosti i jezika s Bošnjaci i Hercegovci, hrvatski će činovnici u jedan mah pojmiti sav dojam uzvišene im zadaće." Bosna i Hercegovina će dopasti Hrvatsku jer "Uprava, sudstvo i financije, tri glavna stožera oko kojih se vrti ciela državna mašinerija, već su u rukuh hrvatskih činovnika. Četiri podžupana, državni nadodvjetnik i financijski nadsavjetnik već su u glavnom stanu uz pratnju nižih hrvatskih činovnika. Podžupani Budisavljević, Mažuranić, Kovačević i Marković preuzeti će upravu; sposobnost državnog nadodvjetnika Hrvata dra. Špuna, bila bi nagradjena, kad bi taj valjani pravnik postao predstojnikom pravosuđa, a sposobnost financijskog nadsavjetnika Badovinca poznata je svim..." Dalje stoji: "Samo hrvatski činovnici znati će valjano urediti ondašnje stanje, jer poznaju ćud i jezik stanovnika hrvatske Bosne i Hercegovine: drugi bi stvari više škodili no koristili."

Osim optimizma u buduće pozitivno rješenje, izražava se i pozitivan stav prema Monarhiji i vladaru. Članak "Od Save do Sarajeva"³² završava najavom da će hrvatski narod pratiti "...daljni razvoj stvari trjeznom resignacijom, nadajući se i pouzdavajući u prejasnoga svoga kralja,..." i da će Bosna "...njekoć silom otrgnuta a sad hrvatskim oružjem, hrvatskom mišicom i umom prisvojena... opet povratiti, i tim postaviti temelj hrvatskoj cjelokupnosti." Ovdje je izražen jedan od glavnih zahtjeva hrvatske politike druge polovice 19. stoljeća, cjelokupnost Hrvatske, ali s nadom da će upravo okupacija Bosne i Hercegovine biti temelj za sjedinjenje ostalih.

U članku "Rascjepkanost Hrvatske"³³ autor izražava mišljenje da je ujedinjenje Hrvatske ključan faktor snage Monarhije: "Ona mora uvidjeti, a sudeć po nekih znakovih ona to već i uvidja, da treba Hrvatskoj početi krčiti put do njezina ujedinjenja. Snaga se monarkije širi na jugo-iztok, a na jugo-iztoku stanuju Hrvati." Opet se izražava pokornost vladaru, što se zasigurno uvelike razlikuje od izvornog pravaškog nauka Ante Starčevića: "Goječ svetu misao o jedinstvu svoje domovine, hrvatski se narod nada, da će ga u tom podupirati hrvatski kralj, koj netom toli dirnut govoraše o zaslugah njegovih."

I ovdje se sjedinjenje hrv. zemalja stavlja se kao glavno pitanje koje ne smije sići s dnevnog reda Austro-Ugraske sve dok se sjedinjenje ne ostvari.

³¹ Sloboda, 11. 9. 1878.

³² Sloboda, 4. 9. 1878.

³³ Sloboda, 20. 9. 1878.

Autor izražava stajalište modernog državnog nacionalizma da je sjedinjenje preduvjet razvoja svake zemlje: *"...to je ipak nepobitna istina, da po zahtjevih sadanje dobe samo ujedinjene zemlje cvatu i uspjevaju."*

Optimizam je vladao i prilikom otvaranja Hrvatskog sabora. *Sloboda* najavljuje da će detaljno pratiti događanja na novom sazivu Sabora i izriče javnu preporuku zastupnicima čega bi se trebali držati. Ukratko, preporuka se svodi na ideju hrvatskog ujedinjenja i u tom smislu se spominje i Bosna i Hercegovina. I kroz ovaj članak se provlači naklonost vladaru: *"Sam presjajni kralj priznaje mu³⁴ duboko dirnut velike zasluge, bana mu prima u audijenciju i tu mu hvali narod hrvatski: jasno svjedočanstvo, da hrvatski narod ima velike svoje zasluge tražiti ne odštetu, ne nagradu kako to magjarski listovi pišu, već realiziranje, oživotvorenje jedne Hrvatske... Ovako želeć pozdravljamo novi sabor, čiji ćemo rad najpomnije pratiti."*³⁵

Članak *"Znamenitost Hrvatske za Austriju"*³⁶ dosta direktno pokazuje tadašnji odnos pravaša prema Monarhiji. Govori se o velikom značenju Hrvatske za interese Austrije kroz povijest, ali i u sadašnjoj situaciji. *"Hrvatska bijaše za Austriju obrambenim zidom prema iztoku, kolijevkom vjernih podanika, pouzdanih i hrabrih zatočnika."*

Analizira se današnji položaj Austrije: *"...bje postepeno silom iztisnuta od europejskog zapada... ..morala se je uslijed toga i nehote navinuti na iztok... Na zapadu Austria neima više posla; njezina je zadaća, kako joj i njezino ime samo označuje, na istoku."*

Autor definira i koju bi ulogu trebala imati Hrvatska: *"Za probitačno i uspješno vršenje svoje zadaće na iztoku, mora se ona služiti onimi faktori svoje države, koji su za tu svrhu najprikladniji i najsposobniji; a oni faktori nalaze se u Hrvatskoj, u kojoj živi isti narod kao u Bosni i Hercegovini. Samo sa Hrvatskim narodom može Austrija uspješno djelovati na iztoku"*.

U nastavku autor zauzima stajalište da se situacija u Bosni i Hercegovini mora riješiti prema interesu hrvatskog naroda jer da je u suprotnom to gotovo nemoguće: *"Tko bi htio služiti se hrvatskim narodom da u Bosni i Hercegovini vodi protuhrvatsku politiku, započeo bi jalovo djelo, jer bi mu sredstva i svrha u opreci bili... Hoće li dakle Austrija, da joj posjed Bosne i Hercegovine nebude teretom i uzrokom nutarnjih nemira i kavga, ona se mora osloniti na hrvatski narod te zato uzdići i učvrstiti hrvatsku kraljevinu."* Tu misao još i autor još pojačava: *"Nu to nije politički potrebito samo pogledom na Bosnu i Hercegovinu već i sa obzira na obstanak države."* Argument za takvu tvrdnju nalazi u talijanskoj Irredenti: *"Vidimo kako se želje Italije protežu za nekojimi zapadnimi pokrajinami naše države... Neka se nitko ne vara. Što je Italija*

³⁴ Misli se na hrvatski narod.

³⁵ *Sloboda*, 27. 9. 1878.

³⁶ *Sloboda*, 2. 10. 1878.

odgodila nije odložila. Ona čeka samo zgodno vrijeme..." I baš zato "Proti toj pogibelji najbolja obrana bila bi velika ujedinjena Hrvatska, koja bi obuhvaćala pokrajine Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, vojničku krajinu, hrvatsku Istru, Sloveniju, Bosnu i Hercegovinu." Članak iznenađujuće donosi i ideju federalizma!: "Ovakova Hrvatska u slozi sa ostalimi austrijskimi Slovjeni može spasiti Austriju."

Izrazit je antagonizam prema mađarskom elementu Monarhije i pravaši bi očito željeli slavensko-austrijsku suradnju: "U zadnje vrijeme mogao se je svatko osvjedočiti, da je magjarska prevlast za Austriju štetna. Magjarska protivština i demonstracije proti zauzeću Bosne i Hercegovine dokazaše, da se Magjari Austriji zapriekom..."

Člankom "Kamo s Bosnom"³⁷ naglašava se da je Bosna osvojena mačem i krvlju hrvatskih ratnika i da zapravo kao takva ne bi smjela imati nikakve veze s Turcima. Autor nastavlja s idejom da je Berlinski ugovor proigran, i nema pravnu valjanost: "Mandat evropejski nije osjegurao života našim vojnikom, niti je dao novac za silne troškove: on je bio mrtvo slovo, za kojega ostvarenje trebalo je živih ljudi."

U članku se osvrće i na stav A. Starčevića o Bosni kojemu se i suprotstavlja: "Dr. Starčević nevoli da se Bosna i Hercegovina pripoje monarkiji, jer ona za osvojenje njihovo neima 'pravnog naslova'. Jedino pod naslovom kralja hrvatskoga mogle bi se te zemlje sad već osvojene pripojiti i to samo Hrvatskoj. I mi tako mislimo samo želimo, da mučenička naša braća nečekaju još možda koji viek na bud kakve "pravne naslove" jer znamo, da bi ih Turčin dotle sve smlavio u uništio." Članak završava odgovorom: "...dajte Bosnu Hrvatskoj."

No, u studenom nestaje pravaški optimizam. Nakon carevog odbijanja adrese Hrvatskog sabora i ukora zbog prekoračenja kompetencija, u Slobodi izlaze članci ispunjeni razočarenjem i pesimističkim pogledima na budućnost hrvatskog naroda. Članak "Na Sušaku"³⁸ prvi je donio razočaravajuću vijest: "Kraljev odgovor za cijelo se neugodno dojmio svakog Hrvata. ...nesta liepih nada a nastu turobnost i sjeta. ... Što će Hrvatska bez Krajine, što bez Dalmacije? kamo s Bosnom? ... Nećemo da poput božanske Hasandre gatamo propast Hrvatskoj, al nas je strah da uz ovakov magjarski šovinizam, uz ovakvo preziranje naših životnih interesa i najsvetijih prava, hvala budi neodlučnost većine naših zastupnika, nenastrada živo brod na kom brodi hrvatski narod. Svim nam bijaše uprt a i sada još jeste pogled na jug, na dvie hrvatske zemlje Bosnu i Hercegovinu, od njih izgledasmo Hrvatskoj sretniju i častniju budućnost al to bijaše i jeste samo san..."

Izražava se velika ogorčenost prema Mađarima: "Naša braća Magjari kano da i nepoznaju drugog no one ireke što ju izreče Bismark: da sila ide

³⁷ Sloboda, 6. 11. 1879.

³⁸ Sloboda, 15. 11. 1878.

pred pravom ili bolje hrvatski da tko je jači taj kvači. ... Svuda se hrvatskom narodu nanaša nepravda po Magjarih. U Bosnoj nemože ostat Filipović jer je Hrvat, bit će bolji Gyulay, mjesto Slavena Rotky-a doć će Magjar Ratkay, mjesto Hrvata upravljat će Bosnom Magjari i – Turci.”

Osvrću se i na stav sabora i vlade: *”Što će vlada na sve to? Hoće li gosp. Živković i opet predbacivati saboru da je prekoračio svoj delokrug... Hoće li naš sabor i vlada opet podići svoj glas na obranu virtualnih prava hrvatskoga naroda... Hoće li naši zastupnici u Pešti i u delegacijah pitati što misli monarkija s Bosnom i Hercegovinom, koje su zemlje sastavni djelovi krune Zvonimirove?”*

Nakon ovog odbijanja stav prema Monarhiji postaje sve oštrij i negativniji. Članak *”Misao dozrieva”*³⁹ iz prosinca, nadahnut posjetom bosanske i hercegovačke deputacije vraća optimizam u Slobodi, ali ovaj put bez vjere u Monarhiju, nego upravo uprkos njoj! Još se jednom izražava i romantičko nacionalno načelo 19. stoljeća u kojem dominiraju pojmovi jezika, providnosti i slavne povijesti: *”Učiteljica života, povijest, prstom nam pokazuje i nabraja narode, koji maleni i razcjepkani, slogom i nastojanjem domogoše se svog jedinstva. ...medjom postao je jezik, živa rieč narodne osobine. Providnost nezapušta trpeće narode, ona ih vodi kroz tjeskobne klance i trnove pute k veličajnoj misli njihovog ujedinjenja.”* Kao primjer navode slučaj Italije i Njemačke: *”Novija poviest pruža liepih primjera, gdje su se dva naroda, njemački i talijanski uz jedinstvo svoje domogli i podpune državne neodvisnosti.”* U skladu s time, hrvatski narod treba iskoristiti rješavanje istočnog pitanja (koje su prema autoru riješili Rusi) i ostvariti svoje ujedinjenje: *”Riešenjem iztočnog pitanja ujedinjuje se narod bugarski, grčki narod i on traži svoj položaj, ako ne povlašten, to bar naravan. Al riešenjem iztočnog pitanja ujedinit će se i hrvatski narod. Čuvar evropske civilizacije i bedem kršćanstva, hrvatski narod zasluži već davno svoje jedinstvo. U Bosnoj ponosnoj i kršnoj Hercegovini nije utrnut hrvatska sviest.”* Članak zaključuju tvrdnjom da će misao hrvatskog ujedinjenja ubrzo doći do svog ostvarenja unatoč protivljenjima Nijemaca i Mađara, jer to je misija koju dodjeljuje providnost: *”Dozrijevajuća ta misao ujedinjenja hrvatskog neka bude opomenom našim protivnikom, da se ujedinjenje tek što ga providnost narodu kojemu dosudila neda zaustaviti, jer su historički posliedci neumoljivi, a svaka sila na vrieme. Maknuće iz Bosne generala Filipovića neće uništiti hrvatske ondje misli.”*

Slično se piše i početkom 1879. godine. Članak *”Komu imadu pripasti Bosna i Hercegovina?”*⁴⁰, potpisuje I. H. Velički, jedan je od rijetkih, bar pseudonimom, potpisanih u *Slobodi*. Smatra da to pitanje, kojim se muče brojni europski diplomati, zapravo nije uopće teško za odgovoriti, jer *”... tkogod je i najmanje zavirio u povjestnicu svieta, te malo proučio odnošaje i interese*

³⁹ *Sloboda*, 6. 12. 1878.

⁴⁰ *Sloboda*, 28. 2. 1879.

naroda, odmah će na prvi mah znati – komu jedinomu te dvie zemlje na temelju istorije i prava pripasti imadu.” Dakako, misli se na hrvatski narod, a te misli autor obrazlaže dajući povijesni pregled hrvatskih prava na Bosnu i Hercegovinu.

Na kraju kritizira Sabor koji se ne usuđuje dignuti glas za obranu hrvatskih prava. Kritika ujedno nastoji aktivirati i ohrabriti zastupnike: *”Hrvatski sabor odnosno njegovi članovi neka se osvieste – te neka ne robuju ni Niemcu ni Magjaru, već neka se postave na drugo stanovište – na stanovište istorije i prava te neka uztraže od kralja hrvatskoga ono, što Hrvatskoj na temelju historije i prava pripada. - Neka se neboje naši otci – da će time možda izgubiti svoje časti a po tom i mastne plaće, jer za čašću i plaćom hliepi samo materijalista – a ne patriota. Neka budu uvjereni – da narod znade cieniti i štovati, a i u sebi samom sigurnu mu existenciju osjegurati. – Dajte dakle radite nešto, jer sada je vrijeme – a ako ga sad neupotrebite, zakasnit ćete – te rad toga vašeg nemara samo prokletstvo naroda na se navući.”*

Članak *”Bosansko pitanje”*⁴¹ govori o lošoj sudbini hrvatskog naroda kojemu je, unatoč tome što je svojim *”...obće poznatim junačtvom spasio sjaj dvoglavog orla... .. sudjeno, da se bori za tudje dobro, za tudju sreću, a za svoju nesreću, štetu.”* Izražava se i shvaćanje činjeničnog stanja po pitanju Bosne: *”Spojenje sa Hrvatskom ovostranom na dugo je odgodjeno...”* Zbog takve situacije uz često kritizirani Sabor, upućuju kritiku i banu: *”Hrvatski ban, taj nekadanji neograničeni namjestnik kraljev, niti ima prava da reče svoju rječ u pogledu tamošnjih zemalja... .. hrvatski ban spao je na orudje magjarsko-bečkoga činovnika...”* Osvrću se i na položaj stanovništva u BiH: *”...stanje tamošnjih nevoljnika dvostruko pogoršano. Nedižu se škole, niti se ma i čim podiže hrvatska sviest. Kakva je uprava u Bosni vidi se najbolje iz Wirtembergovog statuta, koji ni iz daleka neodgovara zahtjevom i potrebam tamošnjeg puka.”* Ipak, članak se završava patriotski: *”Hrvati neklonimo duhom. Još živi hrvatski narod!”*

U godini 1879. nema članka koji bi govorio nešto pozitivno o austro-ugarskoj politici prema Bosni, kao i austro-ugarskoj politici uopće. Kad se saznalo za konvenciju o Novom Pazaru, u Slobodi se ona kritizira, niječe joj se pravna valjanost i izražava stav da je priznavanjem sultanove suverenosti u Bosni i Hercegovini Austro-Ugarska pokazala svu svoju slabost, jer je *”... postala u Bosni i Hercegovini vazalnom državom Porte.”*⁴²

U članku *”Najnovija iznašastja”*⁴³, koji govori o prvoj godini austrijske vlasti u Bosni i Hercegovini, Monarhiju se kritizira kao kukavičku, nazadnu, despotsku, aristokratsku vlast: *”...kad Turci položiše oružje, pokazaše se oni (Monarhija) kao prave delije. Ponajprije trebalo naučiti zalupanu turad na*

⁴¹ Sloboda, 6. 4. 1879.

⁴² Sloboda, 7. 5. 1879.

⁴³ Sloboda, 1. 8. 1879.

božanski nauk Austrije pokoravati se gospodi, jer gospoda dolaze od Boga. Poput nas trebalo je i nje naputiti da nisu za drugo, nego samo zato da služe gospodi i dadu ovim sve, što oni samo uzištu.” Postoji još članaka pisanih u istom duhu kojima se kritizira austro-ugarska okupacija: ”Vjerna svomu još i sada zakonitu vladaru sultanu, borila se je (Bosna i Hercegovina) nečuvanim junačtvom proti tudjinu-namrtniku. (...) Austrija si nije stekla simpatijah u Bosni, jer ih nije ni zavriedila...”⁴⁴ Sudeći prema stilu i oštrini kritike moguće je da su ovi članci djelo Ante Starčevića.

Kad se pročula vijest o uzdrmanom položaju ministra Andrassyja i njegovoj mogućoj smjeni, *Sloboda* izražava ravnodušnost spram moguće smjene, jer smatra da smjena osobe ne znači smjenu politike, jer ”...politika koju je on zastupao, starija je od njega samoga t. j. ona nije specialno njegova, nego je obćenito austrijanska.”⁴⁵

Sličan kritičan stav izražen je i u posljednja dva članka koja se bave politikom Monarhije prema Bosni i Hercegovini. Prvi se referira na proglašenje carinske unije s Bosnom i Hercegovinom.⁴⁶ Autor jednostrano proglašenje carinske unije, bez dogovora sa sultanom, smatra kršenjem svih međunarodnih konvencija i trgovačkih ugovora s Portom. ”Ovim postupkom narušit će Austrija suverenost Porte nad Bosnom i Hercegovinom, koju je sama priznala, prekršit će supodpisani po njoj berlinski ugovor, svoju konvenciju i trgovačke ugovore sa Turskom. Pošteni ljudi i poštene zdrave države znadu, kako se ovakova smjelost pravim imenom zove.” Autor ujedno kritizira i postupke bosanske i hercegovačke deputacije, u čemu također vidi nelegalni upliv Austrije: ”Proti jasnomu slovu berlinskoga ugovora naručen je i primljen u Beču podanički poklon bosanske i hercegovačke deputacije.” Opet se naglašava da je položaj stanovništva u Bosni i Hercegovini sada gori nego li je bio prije okupacije: ”Teško da će se u svoj Bosni naći čovjek, koji, hoće li iskreno govoriti, nebi priznao, da mu je pod Turskom bolje i laglje bilo, nego pod Austrijom. Deračina se dosada sigurno podvostručila.”

Drugi se referira na pitanje uprave u Bosni i Hercegovini.⁴⁷ Nastoji se prikazati da prema ustavu Monarhije bosanska vlada ne može biti odgovorna zajedničkom ministarstvu, niti zajedničkoj vladi. Odbija se svaka opcija austro-ugarske uprave kao legalne, jer su po autorovu mišljenju sve apsolutističke i centralizatorske: ”U Bosni samoj hoće se pako zadržati opstojeći jur vojnički absolutizam; vidjeli smo bo, da bosanska vlada ustavno nikomu odgovorna nije. Dakle, absolutizam na jednoj, centralizam na drugoj strani. Austria felix nube – centralistički absolutizam je ideal Austrije.” Usto, naglašava se da je austrijski protektorat nad Bosnom i Hercegovinom samo privremen.

⁴⁴ *Sloboda*, 13. 8. 1879.

⁴⁵ *Sloboda*, 13. 8. 1879.

⁴⁶ *Sloboda*, 12. 11. 1879. (Austrija u Bosni I.)

⁴⁷ *Sloboda*, 14. 11. 1879. (Austrija u Bosni II.)

Odnos prema Turcima

Kod pravaša je očita distinkcija u upotrebi pojmova "Turci" i "muslimani". Tako i ja ovdje pod pojmom Turci predstavljam ono što su pravaši pod tim pojmom mislili – Turke anadolce, odnosno Osmanlije, za razliku od muslimana u Bosni i Hercegovini. Pravaši se u *Slobodi* nisu često izravno osvrtnali na Turke. Razlog tomu vidim ponajviše u činjenici što u vrijeme kad list izlazi, Turci nisu bili aktivan subjekt događaja u 1878. i 1879., nego više pasivan promatrač koji se pokoravao diriganju europskih sila. *Sloboda* u svojim članicima u 1878. godini samo se 4 puta izravno osvrće na Turke, a u 1879. samo dva puta. Zanimljiva je razlika u stavu u godini 1878. prema 1879. Naime, u 1878. odnos prema Turcima je izrazito negativan, dok se iz dva članka iz 1879. vidi umjereniji stav.

Prve obavijesti o Turcima usmjerene su na stavljanje odgovornosti Turaka za otpor okupacijskoj vojsci. Tursku smatraju odgovornom za nepoštivanje mira koji su u Berlinu potpisali. Drže da otpor ne pruža domaće muslimansko stanovništvo, nego anadolski Turci.⁴⁸

U članku "*Propast Turske*"⁴⁹, koji je jedan od dva članka potpuno posvećena Turcima, piše se o osmanskoj državi u rasulu, gledajući na nju kao na nazadnu, agresivnu i krvoločnu državu, s jednako lošim narodom koji je stoljećima na istoj kulturnoj razini.⁵⁰ Pišu i o neminovnoj propasti turske države, unatoč podršci "*kramarske Engleske*". Uvjereni su da će turskom propašću nestati nemira u Europi, "*jer će se oslobodjeni od jarma i robstva narodi podati prosvietljenom uplivu zapada,.. Pod okriljem kulturnih država spašeni će narodi koracat željno k cilju, što im ga providnost obilježi.*" Nakon nabiranja zemalja koje su Turci osvojili⁵¹, izražen je i romantičarski pogled na hrvatsku ulogu prilikom turskog osvajanja: "*Najdulje ga zaustavi snažna hrvatska mišica. Niz brijeg, na kom se ponosno diže slavno u hrvatskoj povijesti Jajce, mnogo se turskih skotrljalo glava. I Jajce pade, al junačkom i očajničkom borbom.*" Nazadnoj, zloj turskoj državi i naciji suprotstavljaju naprednu Hrvatsku, te izražavaju nadu da će hrvatska vojska koja "*goni surovog silnika iz zemlje starinom hrvatske... ..one hrvatske pokrajine vratiti opet u krilo božjom pomoći napredujuće kraljevine Hrvatske.*"

U drugom članku "*Kamo s Bosnom*"⁵² naglašavaju da je Bosna osvojena mačem i krvlju hrvatskih ratnika i da zapravo kao takva ne bi smjela imati

⁴⁸ *Sloboda*, 4. 9. 1878.

⁴⁹ *Sloboda*, 18. 9. 1878.

⁵⁰ "*Kud on prodje, ni trava ne raste. Sve opustoši i uništi, a ništa nova ne stvori.*"

⁵¹ "*Pohlepan za bogatimi zemljami i gradovi, redom ih je osvajao i uništavao. Makedonija i Tracija, Bugarska i hrvatska Bosna i Hercegovina uz ostale hrvatske pokrajine padnu u ruke nesmiljenu kroloku.*" – Ponovno se naglašava hrvatstvo Bosne i Hercegovine.

⁵² *Sloboda*, 6. 11. 1878.

nikakve veze s Turcima koji su inače korijen svega zla i zaostalosti.⁵³ Nastavljaju s idejom da je Berlinski ugovor proigran, i nema pravnu valjanost: *”Mandat evropejski nije osjegurao života našim vojnikom, niti je dao novac za silne troškove: on je bio mrtvo slovo, za kojega ostvarenje trebalo je živih ljudi.”* Opet govore da rat i otpor okupaciji pružaju regularne sultanove postrojbe i da je to rat dviju država: *”Naše ćete oboriše sve zaprieke, vojnik cara austrijskega i kralja hrvatskoga stojao je proti vojniku sultanovu, jednom rieči u Bosnoj i Hercegovini vodio se rat ne toliko proti ustašam⁵⁴ i ustanku, koliko proti regularnoj vojsci pod imenom ustaša. Bosna je osvojena po svih formalnostih razložna rata..”*

Dva članka iz 1879. donose bitno promijenjen stav prema Turcima. U prvom članku⁵⁵ se piše o zbivanjima na Istoku. Uz pozitivniji stav prema Turcima, sličan je pomak i prema Rusiji, dok se kritizira politika Austro-Ugarske i Engleske. Osvrću se na mogući dogovor Porte i Rusije u kojoj vide glavnu silu koja bi u dogovoru s Turskom mogla riješiti stanje na jugozapadu Europe. U drugom članku⁵⁶ se također uočava pozitivniji stav prema Turcima, dok je članak uglavnom kritički usmjeren na Austriju. Iako ne mogu sa sigurnošću tvrditi, moguće je da je autor i ovih članaka sam Ante Starčević. Na to me upućuju autorov stil i nazori.

Odnos prema muslimanima

Početak izlaženja lista rat u Bosni i Hercegovini je bio najvećem jeku, a izvješća o nemilim događajima bila su najernja. Nitko u hrvatskoj javnosti nije očekivao takav otpor muslimanskog stanovništva.⁵⁷ Zato u prvim brojevima lista o muslimanima se uglavnom govori u kontekstu ustanka protiv okupacije. Ipak, članci u *Slobodi* naći će objašnjenje za takvo ponašanje muslimana. Pravaši smatraju ustanike hrvatskim narodom koji je zaboravio na svoju narodnost i koji se odmeće od, kako su oni vjerovali, ponovnog stapanja u jedinstveni hrvatski narod. Krivca za ustanak vide u Turcima (anadolcima) koji su zaveli *”muslimanske Hrvate”* da se bore protiv svoje braće.⁵⁸

⁵³ *”Dvije liepe al barbarstvom i kopitom turskim pogažene zemlje Bosna i Hercegovina osvojene su junačtvom i požrtvovnošću naših četa. Carski se barjak vije cielom Bosnom i Hercegovinom, zakon i pravica iztriebili su koran, koj već po principu svom neda se spojiti s onom svetom krvlju i mukom francuske revolucije, izkupljenom i stvorenom mišlju, da su svi građani pred zakonom jednaki.”*

⁵⁴ Pojam *”Ustaša”* koristio se za sve ustanike koji su se borili protiv austrougarske okupacije!

⁵⁵ *Sloboda*, 21. 5. 1879. (Dogovaranja na iztoku)

⁵⁶ *Sloboda*, 1. 8. 1879. (Najnovija iznašastja)

⁵⁷ *”Eno ... Bosne i Hercegovine, gdje sinovi hrvatskih pređa raznarodjeni, odmetnuti, dižu jatagan na rođenu si braću, da ju ne oslobodi robstva: gdje brat na brata puca, gdje brat brata biesno davi i gnjavi.”* *Sloboda*, 1. 9. 1878.

⁵⁸ *Sloboda*, 15. 9. 1878.

U jednom dopisu iz Pule⁵⁹ istarski pravaš govori o susretu s 30-ak zarobljenih ustanika. Autor naglašava njihovo jadno stanje, ali ih želi opravdati tvrdnjom da su ustali jer su na to bili prisiljeni ili zavedeni. To možemo razumjeti kao pokušaj opravdavanja svoje (pravaške) ideologije. Naime, obuhvaćajući i muslimansko i pravoslavno stanovništvo Bosne u hrvatski korpus, našli su se u situaciji da taj dio "Hrvata" ne želi sjedinjenje s Hrvatima Austro-Ugarske, čime je u pitanje doveden jedan od osnovnih postulata pravaške ideologije. Zbog toga ustanak objašnjavaju kao plod "...najgnjusnijega jarma..." Turaka. Zanimljiv je prikaz zarobljenika – "Sirotinja je ta mršava, bosa, poderana, a nevolja joj iz lica viri. Svikolici tvrde, da su ih Turci prisilili pridružiti se ustanku. Stigavši u tvrđju, zagledaše se u tamo namještene krevete a to im se činilo čudo nad svimi čudesi. Njekoji htjedoše spavati na podu, da nebi tobože okaljali čiste postelje. – Motreć ove jadnike, a znajuć jih još k tomu Hrvati, zazebe me u dnu duše, nemogav napokon odoljeti, da od njih pogled ne odvratim. – Eno potomci po celo čovječanstvo zaslužnih Hrvata mučenički pod igom stenju; brat uzhićen da brata jarma oslobodi; ovaj, što glupošću a što tuđjom opaćinom zaveden, ustaje proti bratu osloboditelju: krv se lieva, a neprijatelji hrvatskoga naroda, slobode i napredka nasladjivaju se nad prolijevanjem hrvatske krvi."

Već od kraja studenog 1878. kontekst u kojem se spominju muslimani je drugačiji. Jedan od razloga za to je i kraj otpora koji je skršen već pred kraj listopada. Više se ne govori o muslimanima ustanicima, nego o muslimanima koji žele ujedinjenje sa svojom hrvatskom braćom. *Sloboda* opširno izvještava o djelatnosti bosanske i hercegovačke deputacije koje su Franji Josipu iskazale pokornost i tražile ravnopravno uključenje u Monarhiju.⁶⁰ Te izjave

⁵⁹ *Sloboda*, 1. 9. 1878.

⁶⁰ *Sloboda* iz *Obzora* prenosi izjavu 58 uglednih bh. muslimana (koju je objavio Bohnische Correspondenz) kojom priznaju vrhovništvo habsburškom caru, mole za oprost i pravedno inkorporiranje u Austro-Ugarsku. Iz ove izjave vidi se da i oni prihvaćaju austrougarsku okupaciju kao osvojenje: "... buduć da po našem mnienju vojnička okupacija naših zemalja uzima oblik osvajanja, to se javno i svečano za uvijek odričemo naše nekadašnje otomanske vlade i njezinih prava, pa prihvaćamo i priznavamo slobodnom voljom kano našu pravednu i zakonitu vladu, Vašeg c. k. Veličanstva austro-ugarsku monarkiju, ..." Također, izražavaju i volju za služenjem austrougarske vojske: "...mi smo pripravn, da budemo u svemu pokorni neposredno Vašemu Veličanstvu kano zakonitomu vladaru, da služimo u regularnoj vojsci..." Zadnji dio izjave usmjeren je na pitanje vjere: "Buduć da je Vaše c. i k. Veličanstvo izjavilo, da će se naša vjera i naše vjerske svetinje, te naša imovina štiti i čuvati pod osobitom zaštitom Vašeg car. Veličanstva, uzimamo si slobodu izjaviti, da smo mi po ustanovah seriata dužni islamičkog kalifu priznavati i štovati kao našu obću vrhovnu vjersku glavu... .. mi ćemo i nadalje ostati kod ovoga religioznog prava, nu medjutim nalazimo, da je shodno... ..da smo mi iz raznih obzira pripravn, da odreći se svakog upliva carigradskog seik-ul-islama u naših vjerskih stvarih..."

potpuno će prekriti događaje iz rata i otpora i muslimani će se sad prikazivati samo pozitivno: ”U Bosnoj ponosnoj i kršnoj Hercegovini nije utrnut hrvatska svijest. Dokazom su nam odaslanici hercegovački, a sad i bosanski, pravi predstavnici misli i čuvstava i njihovih zemljah. Muhamedanski elemenat, za kog se najviše bojati bilo, jer bijaše i najveć odijeljen od ostale Hrvatske, on još žilavo i krepko čuva starodavno svoje hrvatsko ime i ponosom se zove Hrvatom.”⁶¹

Na svom putu u Beč, ove dvije deputacije su posjetile Zagreb i Rijeku, o čemu *Sloboda* redovno izvještava. Opširno se osvrću na posjet hercegovačke deputacije Zagrebu.⁶² Nakon kratkog pogleda na protokolarna zbivanja prema kojemu je deputacija posjetila brojne institucije, škole, objekte, autor se osvrće na susret sa sveučilišnom mladeži i govor efendije Karabegovića, kamajkana Bišća. Naglašavaju osnovne misli koje je izrazio efendija referirajući se na stav muslimanskoga stanovništva: ”Prvo oni vole osobito katolike, drugo ne slažu se s pravoslavnimi. Slušajući Muhamedanca moraš mu vjerovati kad ti veli da će biti med njimi i katolici vječna sloga. Zadivi se čovjek kad upozna u orientalnom odielu vatrena i prava Hrvata. Hrvat mu je brat, on iztiče slogu i ljubav, pravoslavni naginje Crnojgori i Srbskoj, Muhamedanac nepozna no Hrvatsku.”

U 1879. godini vrlo se malo piše o muslimanima. Tek u jednom članku⁶³ imamo izražene neke stavove o muslimanima. Smatram da je taj članak djelo Ante Starčevića, jer se vidi potpuno drugi pristup u pitanju okupacije Bosne i Hercegovine. Prijašnje ”ustaše” oslikavaju se ljepšim bojama i odobrava se njihova borba protiv okupacije: ”Vjerna svomu još i sada zakonitu vladaru sultanu, borila se je (Bosna i Hercegovina) nečuvanim junačtvom proti tudjini-namrtniku.”

Odnos prema Srbima

Odnos pravaša prema Srbima u 1878. i 1879. ima jednu konstantu, a ta je da se negira postojanje srpskog naroda. Starčevićev koncept, koji postulira da su Srbi zapravo pravoslavni Hrvati, pravaši u *Slobodi* preuzimaju u potpunosti. U nekoliko članaka pravaši se dotiču pitanja Srba, a nekoliko ih posvećeno upravo tom pitanju. U 1878. godini Srbi, odnosno pravoslavci, spominju se samo uzgred, vezano za pitanje statusa Bosne i Hercegovine, u 1879. pišu

---

(te molimo) ... da Bošnjaci i Hercegovci islamičke vjere dobiju iz naše sredine dostojnu glavu i ravnatelja za naše nutarnje i vanjske religiozne uredbe, koji bi bio podpuno nezavisan od šaik-ul-islama u Carigradu...” *Sloboda*, 29. 11. 1878.

⁶¹ *Sloboda*, 6. 12. 1878.

⁶² *Sloboda*, 8. 12. 1878.

⁶³ *Sloboda*, 13. 8. 1879.

se članci koji otvoreno polemiziraju, agitiraju i napadaju srpsku nacionalnu svijest. Naravno, prvi razlog napadu na srpstvo je vezan za pitanje Bosne i Hercegovine. Borbeno polje bilo je na pitanju jezika i na pitanju vjere.

Negacija srpstva nazire se već u redovnoj rubrici političkog pregleda, gdje se donosi vijest o odluci nove vlade, da u Bosni i Hercegovini izlaze iste novine u dva pisma (ćirilica i latinica).⁶⁴ Tu odluku pravaši smatraju pokušajem Beča da zavadi hrvatski narod u Bosni i Hercegovini, koji se naravno sastoji od tri vjere. Smatraju nelogičnom odluku da se uvede i ćirilica i u tome vide samo još jedan pokušaj Andrassyja da vlada politikom *divide et impera*: "Čemu ćirilica kad latinicom sav naobraženi svijet piše. Da al treba među Slavene urinuti klin reče grof Andrassy, al u Bosnoj je samo hrvatski narod a nikakvi Slaveni..."

U članku "Grko-iztočnjaci u Hrvatskoj"⁶⁵ izražava se negativan stav prema identifikaciji pravoslavaca sa srpskom nacijom. Izražavaju veliko protivljenje poistovjećivanju vjere s nacijom, za što najviše optužuju pravoslavne popove i kaludjere: "Poviest svih vremena i svih naroda uči nas, da svaki narod ima svoju vjeru... ... nigdje nije ona bila ujedno i biljegom narodnosti. Jedino sada u najnovije vrieme imamo kod nas – unicum u poviesti – da vjera čini narodnost, kog se unicuma drže naša braća grčko-iztočne vjere. Ovo načelo moglo je izvor svoj naći samo u fanatizmu, a korjen uhvatiti u gluposti. ... Ti učitelji jesu popovi grčko-iztočni i kaludjeri, koji bez ikakve nauke, bez ikakvog naobraženja, bez ikakve višje i plemenitije svrhe, primali su se duhovništva, da mogu udobnije i bezbrižnije živiti. ... Ali što mi prešutiti nemožemo, nesmijemo i nećemo, jest to, da nam narod truju identificirajući vjeru sa narodnošću." U nastavku izražavaju borbeni stav prema pravoslavcima koje smatraju doseljenicima i nezahvalnim korisnicima hrvatske gostoljubivosti: "Vrieme bi već bilo, da doseljenici, koje smo mi primili i nastanili u našoj hrvatskoj zemlji i koji uživaju dobrobit naših pravica, ako već neće biti zahvalni svojim dobročiniteljem, to barem zahtjevamo od njih, da nam neoskvrnjuju ime, koje je svakom Hrvatstvu svetinja, i za koju svetinju je pripravan boriti se, pa makar i proti svomu tako nazvanom bratu do zadnje kapi krvi."

Članak "Srbsko-česka zanovjetanja"⁶⁶ se bavi raspravama između Srba i Hrvata koje su se još više rasplamsale nakon okupacije Bosne i Hercegovine. Pravaši prvo analiziraju te rasprave u Hrvatskoj nastavljajući nijekati vjeru kao čimbenik nacije i nijekajući Srbe kao narod u Hrvatskoj: "U Hrvatskoj im mi niećemo imena, jer bi to bio atentat na zdrav razum, ironija na sve kulturne stečevine ljudskog društva, ako bi se još narodi mogli vjerom dieliti; ako bi vjera bila odlučujućim faktorom u pitanju narodne individualnosti u zemlji, u kojoj živi samo jedan historijom i prirodnim pravom priznani narod kao što u Hrvatskoj hrvatski."

⁶⁴ Sloboda, 5. 1. 1879. (Politički pregled)

⁶⁵ Sloboda, 15. 1. 1879.

⁶⁶ Sloboda, 19. 1. 1879.

Preuzimaju Pavlinovićevu distinkciju Srba i Hrvata: *"Liepo veli naš Pavlinović: "Hrvat i Srbin jedan te isti narod su po krvi i jeziku, ali nisu jedan po životu duševnomu, nisu jedan povjestnicom i težnjom; nisu jedan narodno-državnim pravom". Ovako i mi mislimo, ovako i znamo a kod ovoga ćemo i ostati."*

Osvrću se i na zaključak Sabora iz 1867., kojim je srpski narod u trojednoj kraljevini priznat kao ravnopravan hrvatskomu: *"Neće koristiti pozivati se na sabor od g. 1867., koji je znao to učiniti, da je u Hrvatskoj odkrio novo pleme, t. z. pravoslavne Srbe, naštetu narodu a sramotu sebi. ... težak grieh, što ga počiniše u Hrvatskoj mutni pojmovi i neuke misli, zli ljudi i podkupljive vlade,...*

Nadalje, pravaši pišu da je osvojenjem Bosne i Hercegovine rasprava prešla i tamo, ponajviše zbog agitacije iz Srbije, zato što tamo *"..od vajkada kola ju srbski dukati kao prokušano agitatorno sredstvo."* Tu agitaciju vide u pokušaju *"slavo-srbskih agitatora"* da u Bosni i Hercegovini uvedu ćirilicu. Autor članka ponavlja misao jednog ranijeg članka da ćirilica nema budućnosti jer se latinica afirmirala u cijeloj Europi, te da ju i Rusija planira uvesti u škole.

Drugi dio članka osvrće se na pisanje češkog lista *"Politik"* koji u Bosni i Hercegovini vidi samo srpsku narodnost. Obrušavaju se na stav *Politike*: *"Od takvog prijateljstva sačuvaj nas Bože, jer bi nam od srbskog kao i českog zagrljaja sve kosti popucale."* Članak završavaju nabranjem argumenata koji bi trebali uvjeriti svijet da Bosna i Hercegovina pripada hrvatskom narodu: *"Za Hrvate vojuje povjest i državno pravo hrvatsko, pravoslavne vojuje novac iz kneževine i "blagotvoriteljni" komitet u Moskvi. Kod Hrvata je historijsko pravo i istina, kod pravoslavnih Srba korupcija i lukavi bizantinizam. Prvo nadjačat će drugo, jer tako vjekovita pravda traži."*

*"Sve što se trima prstima krsti jest "srbske" narodnosti"*⁶⁷ – članak kojeg potpisuje *"jedan pravoslavni Hrvat"* donosi pregršt argumenata koji bi trebali dokazati cijelom svijetu da Hrvatska ima pravo na Bosnu i Hercegovinu i da tamo žive Hrvati. Temeljna intencija ovog članka je uvjeriti pravoslavce u tu tvrdnju. *"Nu nesretni i prokleti hiri hrvatskih popova iztočne vjere svojim vjerskim fanatizmom zadaše jadnomu našem narodu težku ranu, učeći, da je sve što se trima prstima krsti "srbske" narodnosti, hoteći nas tako otrgnuti od naručja majke naše..."* Ponavlja se i ideja hrvatstva kao predziđa kršćanstva. Završava se izravnim pozivom: *"Hrvatski popovi iztočne vjere! osvjestite se, pokajte se skrušeno za počinjene nam grieh, vidajte dobrim primjerom otvorenu ranu koju zadaste našem narodu, pa priznajte da ste pjena u našem moru,...* Osvjestite se a i doba je."

*"Hrvati u staroj Srbiji"*⁶⁸ – *"Da je ime srbsko izmišljotina našega doba, plod napora slavista, plaćenih ruskimi rublji i austrianskimi forinti u korist Rusije i Austrije, a na užtrb istine i jedinstvenoga povjestničkog imena*

⁶⁷ *Sloboda*, 5. 2. 1879.

⁶⁸ *Sloboda*, 2. 3. 1879.

hrvatskoga, znadu u nas već i otvorenije glave u srednjih školah, koje zaviriše u spise "Ime Serb", "Hrvat" i "Hrvatska". Povjest poznaje hrvatsku pokrajinu Srbiju, nu nepozna naroda srbskoga. ... Koliko li nije trebalo napora, koliko troška, kolikih izkrivljivanja, dok se je stvorilo umišljeno to srbstvo!" Ovako počinje vrlo indikativan članak jednog od autora u *Slobodi*. Isti objašnjava i proces širenja tog "izmišljenog imena": "Ne ima tomu ni sto godina odkako se hoće silom tomu imenu srbskomu dati karakter imena narodnoga; ne ima tomu ni petdeset godina, što se to ime poče namitati Crnogorcem; ne ima ni dvadeset godina, što se to ime namiče sljedbenikom istočne crkve..." Glavnog inicijatora te velike "protu-hrvatske urote" autor vidi u ruskom caru Petru I., koji je "...učinio crkvu orudjem države, gdje joj se on učinio glavom, ... Nametnuv se Rusija zaštitinicom crkve istočne, samo da se uzmogne mješati u poslove iztoka, poče ciepati Hrvate, baciv meda nje razdor vjere do tada nepoznana." Naravno, neku funkciju u toj "uroti" moraju imati i ostali pravaški protivnici, Slavosrbi i Austrija: "Za tu svoju misiju nadje Rusija apostola med Slavosrbi, koje i Austrija pomaže, nadajuć se, da je taj kolač njoj umješan, jer da Rusija neće smjeti dospjeti na iztok. Leopold I. daje povlastice Arseniju Crnojeviću u njegovim bjeguncem, a "diploma protectionale" Karla VI. smatra ovo pučanstvo i njegovu vjeru samo toleriranom. ... Nije li to podpuna austrijanština? Na pučanstvo čisto hrvatsko, od uvijek hrvatsko protezati njeke povlastice, njeke protekcije austrijske, a ovo je pučanstvo u potpunom svom hrvatskom pravu i slobodi! Neznači li to ciepati narod? Slavosrbi plešću rukama i proglasuju u saboru Austriji za volju "narod srbski" u Hrvatskoj!"

Međutim, ova negacija srpstva prestat će već u travnju 1879. Dok su pravši u ožujku najavljivali borbu protiv ćirilice sve dok "...bude ona u Hrvata širila i predstavljala srbstvo"⁶⁹, i dok su početkom travnja nijekali postojanje srpske nacionalne svijesti⁷⁰, do kraja godine više se neće naći nijedan članak koji na ovaj način piše o Srbima. Dapače, gotovo da i nema članka koji uopće piše o Srbima, srpstvu, vjeri i jeziku. Odnos prema Srbima bit će sve pozitivniji.

Odnos prema Rusiji

U *Slobodi* je nekoliko puta izražavan stav prema Rusiji. U prvih pola godine izlaženja lista stav prema Rusiji je dvojak: pozitivan kad je riječ o ruskom narodu, a negativan kad je riječ o ruskom političkom vodstvu. U jednom članku⁷¹ o općim europskim prilikama, autor brani Ruse i tvrdi da engleska "turkofilsko-čivutska" štampa piše "...proti tomu silnomu slavenskomu plemenu..."

⁶⁹ *Sloboda*, 2. 3. 1879. (O ćirilici u hrvatskoj pučkoj školi)

⁷⁰ "Kroz osam viekova što nam knjiga teče neima ni traga srbskoj narodnosti, neima srbske literature, ni srbske poviesti." *Sloboda*, 4. 4. 1879.

⁷¹ *Sloboda*, 11. 9. 1878. (Sankcionirana laž)

Autor članka kaže da "Mi (pravaši) ustajemo na obranu plemenitoga ruskoga naroda, a ne švabsko-ruske vlade u Petrogradu..."

U jednom članku, u kojem pravaši raspravljaju o srpskom imenu i pravoslavlju kao elementu identifikacije nacije,⁷² dotiču se ruske politike, odnosno ruskog cara Petra I., kojeg smatraju glavnim inicijatorom "protu-hrvatske urote". Razlog za takvu karakterizaciju ruskog cara vide u tome jer je "...učinio crkvu orudjem države, gdje joj se on učinio glavom,... Nametnuv se Rusija zaštitinicom crkve istočne, samo da se uzmogne mješati u poslove iztoka, počće ciepati Hrvate, baciv meda nje razdor vjere do tada nepoznana."

No, ovo je ujedno i zadnji članak koji se tako negativno odnosi prema Rusiji, odnosno njihovoj politici. Od travnja 1879. počinje izlaziti serija članaka o Rusiji u kojima je očit puno pozitivniji odnos i prema ruskoj politici.⁷³ Dosta opširno se opisuje stanje u Rusiji i daje pogled na njihovu trenutnu političku situaciju. U njoj se sad nastoji vidjeti glavnu silu koja bi u dogovoru s Turskom mogla riješiti stanje na jugozapadu Europe. Osvrću se na mogući dogovor Porte i Rusije. Primjećuje se i umjereniji stav prema Turskoj, dok se kritizira politika Austro-Ugarske i Engleske: "Pa dok je Engleska osvojila Cypar za se, Austro-Magjarija Bosnu i Hercegovinu ne za narod onaj, nego za sebe, osvojila je Rusija Bugarsku ne za sebe, nego za narod bugarski, te nije vredjala Porte onako, kako to učinila u Bosni Austrija."⁷⁴ Naglašavaju da bi se u budućim dogovorima i zbivanjima, u kojima bi Rusija trebala povesti glavnu riječ, mogla okoristiti i Hrvatska za svoje ujedinjenje: "Po nas Hrvate od nemale je važnosti riešenje tih dogovora. Pratimo dobro što se na iztoku zbiva, budimo pripravn i na sve, da nas nezaseku dogodovštine kao onda god. 1848., već da se okoristiv zgodnom prilikom koja nije daleko, obezbiedimo ujedinejne i slobodu domovine nam Hrvatske." Iako nisu potpisani, autor tih članaka najvjerojatnije je bio Ante Starčević. Njegov okret prema Rusiji pratit će i ostali pravaši.

Zaključak

Okupacija Bosne i Hercegovine događaj je koji će označiti početak novog uzleta pravaštva nakon nekoliko godina provedenih na političkoj margini. Stranka prava do 1878. bila je u vrlo teškom stanju pa se u tom razdoblju ni ne može govoriti o nekoj pravoj stranci. Društveno-politički razvoj pogodovao je širenju pravaških ideja, tako da će već 1878. pravaši biti ipak nešto više zastupljeni u Saboru, a još bitnije je bilo prodiranje pravaške propagande kroz *Slobodu*. Pravaši ni 1878. neće biti neka profilirana stranka s profiliranim programom. Posljednje dvije godine sedamdesetih početak su

⁷² *Sloboda*, 2. 3. 1879. (Hrvati u staroj Srbiji)

⁷³ *Sloboda*, 27. 4. 1879. (Rusija na Iztoku)

⁷⁴ *Sloboda*, 21. 5. 1879. (Dogovaranja na iztoku)

širenja pravaškog pokreta koji će doživjeti svoj vrhunac sredinom osamdesetih. U te dvije godine pravaštvo će stvoriti kompromis "izvorne" pravaške ideologije Ante Starčevića i nove realne politike mladih pravaša. To će se najviše osjetiti u promjeni stava prema Srbima i Rusiji, ali i prema političkim suparnicima u Hrvatskoj. Taj kompromis je najvidljiviji upravo u člancima *Slobode* i omogućit će širenje pravaškog pokreta.

Ovim radom nastojao sam prikazati odnos pravaša prema bosansko-hercegovačkom pitanju i okupaciji do kraja 1879. godine. Došao sam do zaključka da su pravaši tom problemu posvećivali mnogo pažnje, a glavni razlog za to je njihovo uvjerenje da će upravo u rješavanju tog problema biti riješeno i glavno pitanje hrvatske politike druge polovice 19. stoljeća – ujedinjenje hrvatskih zemalja. *Sloboda* donosi brojne vijesti, izvještaje, nagađanja vezane za okupaciju Bosne i Hercegovine, ali glavni i najveći dio je posvećen pravaškoj propagandi u kojoj je Bosna i Hercegovina imala značajno, ako ne i središnje mjesto. Pitanje Bosne i Hercegovine promatraju u kontekstu geopolitičke situacije na Balkanu i Europi zbog čega se često osvrću i na prikaz politike europskih velesila, posebno Rusije u kojoj su vidjeli glavnog aktera u rješavanju istočnog pitanja. U tom rješenju traže i pozitivan ishod za hrvatski narod i zemlje čijem ujedinjenju teže.

IZVORI I LITERATURA

Izvori

- Saborski dnevnik kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije 1875.-1878., Zagreb, 1878.
- Saborski dnevnik kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije 1878.-1881., Zagreb, 1881.
- ”Sloboda: list za politiku i narodne interese”.God. 1., Zagreb, 1878.
- ”Sloboda: list za politiku i narodne interese”.God. 2., Zagreb, 1879.
- Ante Starčević: Govori u Hrvatskom saboru, gl. urednik Mirko Mađor. Zagreb, 1996.
- Ante Starčević: *Izabrani politički spisi*, izbor i uvodna studija Pavo Barišić. Zagreb, 1999.
- Ante Starčević: *Izabrani spisi*, priredio Dr. Blaž Jurišić, Zagreb, 1943.
- Šidak, Jaroslav (ur.): ”Prilozi povijesti ranog pravaštva 1869-1877”, iz *Historijski zbornik XXV-XXVI, 1972-1973*. Zagreb, 1974.
- Klaić, Vjekoslav. *Bosna. Podatci o zemljopisu i poviesti*. Zagreb, 1878.

Literatura

1. Knjige

- Donia, Robert J.** *Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878-1914*. Sarajevo, 2000.
- Dukovski, Darko.** *Povijest Srednje i Jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća. I. dio*. Zagreb, 2005.
- Gross, Mirjana.** *Povijest pravaške ideologije*. Zagreb, 1973.
- Gross, Mirjana.** *Izvorno pravaštvo: ideologija, agitacija, pokret*. Zagreb, 2000.
- Gross, Mirjana / Szabo, Agneza.** *Prema hrvatskome građanskom društvu*. Zagreb, 1992.
- Horvat, Josip.** *Povijest novinstva Hrvatske : 1771.-1939.* / Josip Horvat ; priredio Mirko Juraj Mataušić. Zagreb, 2003.
- Horvat, Josip.** *Politička povijest Hrvatske*. knjiga I. Zagreb, 1990.
- Horvat, Josip.** *Ante Starčević*. Zagreb, 1990.
- Imamović, Mustafa.** *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, 2001.
- Malcolm, Noel.** *Povijest Bosne*. Zagreb – Sarajevo, 1995.
- Pederin, Ivan.** *Dalmacija i Hrvati u vanjskoj politici bečkog dvora*. Zadar, 2005.

- Puljić, Ivica.** *Hrvati katolici donje Hercegovine i istočna kriza: Hercegovački ustanak 1875-1878.* Dubrovnik – Neum, 2004.
- Stavrijanos, Leften.** *Balkan posle 1453. godine.* Beograd, 2005.
- Strzić, Ivan.** *Pero i mač: hrvatski politički eseji.* knj.1. Zagreb, 2001.
- Šidak, Jaroslav – Gross, Mirjana – Karaman, Igor – Šepić, Dragovan.** *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914.* Zagreb, 1968.
- Šišić, Ferdo.** *Kako je došlo do okupacije, a onda do aneksije Bosne i Hercegovine.* Zagreb, 1938.
- Zöllner, Erich. – Schüssel Therese.** *Povijest Austrije.* Zagreb, 1997.

2. Članci

- Baykal, Bekir Sitki.** "Pitanje Bosne i Hercegovine i osmanska država 1878." iz *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini.* ANUBIH, pos. izdanje knji. LXII, Odjeljenje društvenih nauka knj. 8., Sarajevo, 1979.
- Ćimić, Esad.** "Starčević i fenomen muslimana", u: *Ante Starčević i njegovo djelo : zbornik radova / Znanstveni skup o 100. obljetnici smrti Oca domovine, 18. i 19. travnja 1996.* u Zagrebu ; [urednici Dubravko Jelčić, Tomislav Sabljak]. HAZU. Zagreb, 1997.
- Đaković, Luka.** "O odnosu Josipa Juraja Strossmayera prema okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. godine", u: *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini.* ANUBIH, pos. izdanje knji. LXII, Odjeljenje društvenih nauka knj. 8., Sarajevo, 1979.
- Novak, Božidar.** "Hrvatsko novinstvo do kraja 19. st." u *Almanah hrvatskog tiskarstva, nakladništva, novinstva, bibliotekarstva i knjižničarstva.* Zagreb, 1997. str.130-149.
- Pavličević, Dragutin.** "Odjek bosanskog ustanka (1875-1878.) u sjevernoj Hrvatskoj", *Radovi* 4. Zagreb, 1973.
- Pavličević, Dragutin.** "Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i njegov odjek u Banskoj Hrvatskoj". iz *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini.* ANUBIH, pos. izdanje knji. LXII, Odjeljenje društvenih nauka knj. 8., Sarajevo, 1979.
- Pavličević, Dragutin.** "Ante Starčević i istočno pitanje", u: *Ante Starčević i njegovo djelo : zbornik radova / Znanstveni skup o 100. obljetnici smrti Oca domovine, 18. i 19. travnja 1996.* u Zagrebu ; [urednici Dubravko Jelčić, Tomislav Sabljak]. HAZU. Zagreb, 1997.